

5 Hlavní formy a způsoby sociální péče a vzájemné solidarity v 11. - 15. století

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly

Budete umět:

- Popsat hospodářské a sociální poměry v západní Evropě a v českých zemích v 11. – 15. století.
- Charakterizovat jednotlivé formy sociální pomoci a sociální péče ve vrcholném a pozdním středověku v západoevropských zemích.
- Porozumět důsledkům příchodu křesťanství do českých zemí na rozvoj církevní chudinské péče ve středověku, soustředěné kolem klášterů a špitálů.

Získáte:

- Znalost základní faktografie z historie sociální péče v 11. – 15. století
- Přehled vědomostí o historických formách sociální pomoci a péče v Evropě
- Základní přehled o centrech péče o chudé v českých zemích a o řádech, které je provozovaly.

Budete schopni:

- Vyložit vývoj veřejné i soukromé sociální péče ve středověku.
- Zhodnotit úlohu a proměny církevní charity a postupující laicizaci sociální péče.
- Porozumět změnám, které přinesl nástup husitství v českých zemích.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Hospodářský a populační růst, rozvoj měst, peněžní hospodářství, hladomory a epidemie „černá smrt“, první krize feudálního zřízení. Scholastika, sociální filozofie Tomáše Akvinského

a úloha panovníka v sociální péči, sociální učení Františka z Assisi. Tzv. ekonomie spásy, kolektivní a individuální almužnictví, špitály a útulky, úloha klášterů v sociální a léčebné péči, nové mnišské a rytířské řády, bekyně, specializovaná zařízení - leproserie, sirotčince a nalezince, útulky pro slepce a choromyslné, „stydliví chudí“, profesionální žebráci, postih falešných žebráků, pokusy o centralizaci chudinské péče ve městech, rozvoj cechů a bratrstev, náboženská a kající bratrstva, špitální bratrstva, bratrstva slepců, bratrstva tovaryšů, represivní pracovní zákonodárství. Boj s lichvou, role observantů, *montes pietatis*, *montes frumentarii*.

Tzv. lidé na okraji v českých zemích, formování církevní sociální péče, křižovníci s červenou hvězdou, husitská revoluce a narušení církevní charity, zesvětštění a rekonstrukce sociální sítě v 15. století.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V textu jsou stručně charakterizovány hospodářské a sociální poměry v západní Evropě v 11. – 15. století, stručně připomenuta druhá fáze středověké křesťanské filozofie – scholastiky a sociální učení Františka z Assisi a Tomáše Akvinského a nastíněn vývoj sociální péče v západní Evropě a v českých zemích v tomto období. Pozornost je přitom věnována především vývoji dvou základních forem chudinské péče – almužnictví a špitální péči, jejich příjemcům i poskytovatelům. Blíže je objasněna charitativní činnost nových mnišských řádů vznikajících v 11. – 13. století, pozornost je věnována i vytváření specializovaných léčebných a sociálních zařízení, přesunu těžiště chudinské péče i dalších sociálních aktivit do měst, úloze cechů, gild a bratrstev jako základních forem vzájemné solidarity v oblasti sociální pomoci, pronikání represivních a centralizačních prvků do systému městské chudinské péče v pozdním středověku i boji s lichvou a vytváření organizací na pomoc chudým rolníkům („lidové záložny“, obilní fondy) příslušníky františkánského řádu v 15. a 16. století. V závěru je představen vývoj sociální péče v českých zemích a role církve i světských institucí při její realizaci s důrazem na jeho specifika ve srovnání se západoevropskými zeměmi (např. vznik sítě klášterů a špitálů, důsledky husitské revoluce a válek na chudinskou péči).

5.1 Sociální struktura a změny společnosti v 11. – 15. století

Od poloviny jedenáctého století do roku 1200 zažívala západní Evropa období hospodářské a demografické expanze. Rozvoj vnitřního i mezinárodního obchodu a řemeslné výroby vedl k růstu měst a městské populace, zejména v severní Itálii a ve Flandrech, kde začíná být textilní výroba organizovaná na kapitalistickém principu, ale i v Porýní. Vzestup městského patriciátu a rozvoj vzdělání a vědy, který se projevoval zakládáním prvních univerzit, doprovázel růst gramotnosti mezi laiky a zvýšená kritická reflexe náboženských i sociálních problémů.

Hospodářský rozkvět byl podle J. Le Goffa pouze důsledkem rozvoje demografického. I když se pro období od konce desátého do poloviny 14. století udávají různé absolutní počty obyvatel, existuje shoda v tom, že se počet obyvatel více než zdvojnásobil, přičemž největší nárůst se asi uskutečnil kolem roku 1200, resp. mezi léty 1150 – 1250.¹ Středověké hospodaření je v podstatě zemědělské, založené na půdě, která poskytuje potřebnou obživu, tj. potravu, oděv a bydlení. Populační růst se stal zdrojem problémů, přelidněnou Evropu bylo třeba nasytit. Hlavním „lékem“ na přebytek obyvatelstva bylo získávání a rozšiřování zemědělské půdy, které začíná kolem poloviny 10. století (tzv. velké klučení, tj. kácení lesů). Přetrvávající tradiční zemědělství s dvojpolem a nedostatečným technickým vybavením, když růst výnosů „intenzivním hospodařením (trojpolní systém, hnojení, zdokonalené nářadí) byl, jakožto záměr, pouze sekundárním aspektem,“ to však nedokázalo. Evropskou společnost decimovaly epidemie a choroby, jejichž drtivý dopad umocňovala skutečnost, že značná část společnosti, především nižší vrstvy, byla ve špatném zdravotním stavu vzhledem k trvalé podvýživě, resp. existenci na její hranici, a častému hladovění. Hlad představuje jakousi pomyslnou hranici bída, chápáné jako stav biologického ohrožení lidské existence.² Spojení zdravotních problémů s bídou se projevovalo v permanentně se opakujících hladomorech, postihujících až na výjimky chudáky. Např. od počátku 11. do 20.

¹ Podle J. C. Russella vzrostla populace v západní Evropě z 22,5 milionů kolem roku 950 na 54,5 milionů v roce 1348, podle M. K. Bennetta ze 42 milionů kolem roku 1000 na 73 milionů v roce 1300, podle H. Schulze z necelých 30 milionů žijících v rozptýleném osídlení v 9. století na 80. milionů počátkem 14. století. Srov. LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 242. – SCHULZE, H. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 33.

² Srov. GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 22. Autor upozorňuje, že slovo „bída“ má v běžném užívání v různých jazycích daleko drsnější konotace než „chudoba“, zásadní význam pro pochopení psychologických postojů k chudobě, resp. chudoby jako sociopsychologické problematiky má „dobová a prostorová podmíněnost významu pojmu chudoba“. Když zchudl šlechtic nebo měšťan, musel změnit styl života, pokud zchudl poddaný, znamenalo to ohrožení jeho fyzické existence.

let 13. století postihlo západní a střední Evropu jedenáct všeobecných hladomorů, které postihly zejména chudé a příslušníky nižších vrstvy).³

Střídání naturálního hospodářství hospodářstvím peněžním a rychlé znehodnocování mincí vede koncem 13. století ke snížení feudální renty. To je základem první krize feudálního zřízení ve 14. století, přibližně mezi léty 1320 – 1420, kdy podle B. Geremka je třeba hledat základy procesů formujících moderní společnost včetně změny postojů k otázce chudoby a bídy. Na přelomu 13. a 14. století se výrazně zvýšila rozdrobenost selských hospodářství i zadlužení vesničanů a začal neúměrně růst počet vesničanů neschopných samostatně hospodařit. Přesun od živočišné výroby k pěstování obilí znamenal snížení pestrosti stravy a rozšíření podvýživy. Na konci potravinové krize let 1315 – 1317, vedoucí k rozsáhlým hladomorům, začal pád cen obilí, zatímco ceny řemeslných výrobků začaly postupně narůstat. Populační růst se v první čtvrtině 14. století zastavil, zvýšila se intenzita sociálních konfliktů a povstání ve městech i na venkově.⁴

Průběh společenské krize vyhrotila morová epidemie v letech 1348, „černá smrt“, při níž zemřela zhruba třetina evropské populace. Následovaly další epidemie a hladomory menšího rozsahu, takže úbytek počtu obyvatel se vyrovnal až kolem roku 1500. V období po „černé smrti“ se zkomplikovala situace na trhu práce, dramatické snížení nabídky pracovních sil vedlo k prudkému růstu mezd námezdních dělníků až do poloviny 15. století. Jak však ukázal B. Geremek, ani tato „sociální konjunktura“ neodstranila problém bídy a chudoby nižších vrstev.⁵

Určujícím rámcem života jednotlivce zůstávala podle J. Le Goffa kolektivita chápaná především jako příslušnost k rozsáhlé rodině, patriarchální nebo kmenové, která potlačuje individualitu jedince, vnucuje mu vlastnictví, odpovědnost, kolektivní činnost, ale zároveň mu poskytuje potřebnou ochranu, zázemí a služby. Základní buňkou západoevropské středověké společnosti byla venkovská rodina, „spíše agnátská než patriarchální“; kromě ní byl jedinec žijící na venkově z hlediska světské moci podroben různým panstvím, z hlediska církevního pak farnosti.

³ Dokládá to jak orientační srovnání výnosů pšenice, které z indexu 2,7 v Annapes v roce 810 vzrostly v polovině 12. století na index 4 u statků patřících clunyskému klášteru a pro 13. století je lze vyjádřit u statků winchsterského biskupství indexem 3,7, tak růst cen pšenice, jenž se mezi 1160 a 1339 v podstatě ztrojnásobil, což dokazuje „skutečnou cenovou revoluci.“ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 228 (citace), 242-243.

⁴ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 246. – GEREMEK, B. *Slitování a šibenice ...*, s. 81-87.

⁵ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice ...*, s. 88-96.

Součástí středověké kolektivity byl i naprostý nedostatek soukromí a samoty, které si mohli dopřát jen poustevníci nebo velmi bohatí lidé. Rolnické rodiny na venkově obývaly jen jednu místnost, často společně s hospodářskými zvířaty, měšťané žili v relativně malých a přeplněných domech, rytíři v sídlech zaplněných rodinou, správci, sousedy i služebníky.⁶

Prokázané služby a podrobenost jedněch druhými byly příznačné i pro zdánlivě rovnostářské útvary nebo organizované skupiny, jako jsou venkovské i městské obce, komuny, či jejich vnitřní struktury – cechy, gildy a bratrstva, zajišťující především ve městech hospodářskou, fyzickou a duchovní ochranu svým členům.⁷

V tomto kontextu je třeba nahlížet i na tradiční středověkou občinu, tj. společné vlastnictví a hospodaření na pozemcích patřících obci, zejména pastvinách a lesích. Občina jako významný ekonomický relikv rodového uspořádání fungovala v západní Evropě v podstatě do počátku novověku, resp. do počátku procesu ohrazování v Anglii ve 12. - 13. století, ale ve střední a hlavně východní Evropě přetrvávala v podobě obecních pastvin až do počátku minulého století.⁸

5.2 Nové podněty v sociálním myšlení: František z Assisi a Tomáš Akvinský

Středověkou filozofii a křesťanskou sociální nauku obohatily ve 13. století nové myšlenkové podněty. Na jeho počátku se objevuje učení Františka z Assisi (sv. František, vl. jménem Francesco Bernanone, 1182 – 1226), vyrůstající z citu, intenzivního prožitku a lásky k lidem a celému světu jako výtvoru Boha. Z toho vycházela jeho koncepce bratrství vztahujícího se na celý svět, přičemž ve vztahu k jiným lidem znamenalo postavit se na úroveň těch nejslabších a nejchudších. Chudoba tak byla povýšena na pozitivní hodnotu, zbavení se majetku i privilegií chápáno jako návrat do prvotního stavu člověka, bratrské soužití jako služba lidem opírající se o poslušnost spojenou s láskou a vzájemné naslouchání jiným. Příznačné pro sv. Františka přitom bylo stálé aktivní vyhledávání lidí potřebujících pomoc a snaha o nastolení „opravdového míru“ na světě. Na těchto principech vznikl roku 1209 františkánský řád, jehož

⁶ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 118.

⁷ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 271-281. Agnátská rodina je zaměřena spíše na uchování majetku.

⁸ V tradiční středověké občině N. Johanisová shledává tři základní znaky pozdějších družstev: stírání rozdílů mezi spotřebitelem, investorem a výrobcem či poskytovatelem služeb, resp. mezi bohatými a chudými členy, demokratičnost rozhodování, a stírání rozdílů mezi „ziskovostí“ a „neziskovostí“, resp. mezi altruismem a egoismem. JOHANISOVÁ, N. *Kde peníze jsou služebníkem, nikoliv pánem. Výpravy za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*. Volary: Stehlík, 2008, s. 37.

novicové prokazovali opravdovost svého rozhodnutí službou v leprosérii, a pro něž byla typická řada činností a filantropických aktivit.⁹

Učení o státu i sociální problematika jsou důležitými součástmi díla klíčové osobnosti vrcholné scholastiky, příslušníka dominikánského řádu Tomáše Akvinského (sv. Tomáš, 1225 – 1274), který se pokusil o syntézu Aristotelovy filozofie s křesťanstvím a vytvořil mohutný filozoficko-teologický systém. V úvahách o politice (O vládě knížat aj.) prosazoval jako nejlepší formu vlády monarchii, v níž přisuzoval klíčovou úlohu panovníkovi, jenž nemá usilovat o světskou slávu a čest, ale o dosažení nebeské blaženosti. Cílem lidského života je směřování k Bohu, cílem společnosti vytvořit pro to pod vedením církve, která je nadřazena státu, potřebné podmínky. Král má usilovat, aby se lidi chovali ctnostně a byli hmotně zabezpečeni, přispívat z obecní pokladny chudým, vdovám a sirotkům, jimž věnuje zvláštní péči i Bůh, zastávat se poutníků a cizinců a pečovat o věci veřejné, o činnost veřejných úřadů, bezpečnost v zemi a ochranu před nepřáteli, ale i o zřizování špitálů pro chudé bez rozdílů vyznání.¹⁰

Sociální učení Tomáše Akvinského vychází ze spojení antických ctností s křesťanskou vírou a láskou. Křesťanská láska je ctnost, musí být dobrovolná a založena na rozumné vůli. Projevuje se milosrdenstvím, které se realizuje pomocí bližnímu v nouzi, dobročinností, zahrnující naplnění nejvyššího dobra zjeveného Bohem – dobra bližního (zmírnění jeho bídy) a dobra vlastního (příspěvek ke spáse). Dobročinnost člověk projevuje tělesnou a duševní almužnou. V prvním případě se jedná o sedm již výše uvedených skutků milosrdenství (viz 3.2 ad.), ve druhém rovněž o sedm činností: učit nevědomé, radit pochybujícím, utěšovat truchlící, napomínat hřešící, odpouštět urážejícím, snášet nepohodlné a za všechny se modlit. Pro poskytování almužny musí být splněny určité podmínky, dárce nesmí ohrozit sebe ani svou rodinu a obdarovaný se musí nacházet v bídě (např. hrozí mu smrt hladem); jde tedy o myšlenku minimálního sociálního zabezpečení navazující evidentně na aristotelské pojetí péče.¹¹

5.3 Almužnictví jako hlavní nástroj péče o chudé

Vývoj různých forem sociální pomoci a péče se ve středověku odvíjel od spojených problémů zdraví a nemoci, resp. fyzické či psychické nemohoucnosti, a bídy či chudoby. Od 11. století

⁹ RADWAN PRAGŁOWSKI, J., FRYSZTACKI, K. *Spoleczne dzieje...*, s. 74-76.

¹⁰ MATOUŠEK, O. *Filozofická témata...*, s. 54-56.

¹¹ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 41.

se v křesťanské etice chudoby postupně prosazuje protiklad mezi dobrovolným odříkáním, ztělesněným poustevníky podle modelu sv. Alexia, či později žebravými mnichy podle vzoru Františka z Assisi, a příkazem pomáhat chudým, projevujícím se nejčastěji v podobě almužnictví a almužen. Přitom se pohled na chudobu a postavení chudých v Evropě mění – zatímco zhruba do 10. století na ně společnost hledí s pohrdáním, v 11. – 14. století je oceňována duchovní hodnota chudoby, ovšem jako součást návratu k „evangelní církvi“ a výraz nesouhlasu s rozvojem zbožně-peněžních vztahů. Tato dobrovolná chudoba je ve vrcholném středověku považována za znak či výsadu církve na rozdíl od chudoby světské, založené na hmotném strádání, která nevede ke spáse a plodí specifické hříchy. „Světští“ chudí jako nositelé sociálního postižení jsou objektem podpory představující příležitosti ke spáse a zároveň ospravedlnění bohatství toho, kdo podporu uděluje. Vzniká tak „ekonomie spásy“, v níž má charitativní činnost vedle imperativu milosrdenství „ostentativní charakter a podobu spektakulárně organizované zbožnosti, ve které se demonstrace vlastní zbožnosti prolíná s vnějším vyjádřením společenské prestiže“.¹²

Středověké učení o křesťanském milosrdenství v charitativní politice 12. – 14. století potvrzuje spojení materiální nouze se sociální deprivací. V tomto kontextu se vedou spory o vhodnosti žebravých řádů ve městech a roste potřeba rozlišovat mezi chudými. Už ve vrcholném a pozdním středověku se tak rodí základní rozdíl mezi „sociální péčí“ poskytovanou potřebným především v útulcích a „milosrdenstvím“ projevovaným almužnou žebrákům, o jejichž chudobě a potřebnosti existovaly často oprávněné pochyby.

Rozhodující roli v modelu středověkého křesťanství a sociální péče sehrávala až do 15. století církev. Pro období přibližně od 13. století je však příznačný pokles prostředků, resp. podílu příjmů věnovaných na charitativní účely ve farnostech i klášterech. V prvním případě šlo o odvody ve farnostech, takže se vlastně jednalo o povinnou dávku navíc pro farníky, z níž se prvek milosrdenství vytratil; paralelně s růstem farních výdajů přitom klesala charitativní činnost. Podobný trend lze sledovat u klášterů, které měly až do 13. století v charitativní činnosti rozhodující postavení. Péče o chudé sice byla dána řádovými stanovami i liturgickou praxí, ale světští dárci, jejichž okruh se ve 12. a 13. století rozšířil o bohaté měšťany, a donátoři ji nepovažovali vždy za dominantní a s růstem vnitřních klášterních výdajů se snižoval podíl prostředků vynakládaných na chudé.¹³

¹² GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 33-34.

¹³ Tamtéž, s. 48-49.

Je otázkou, do jaké míry se v tom promítla skutečnost, že s růstem klášterní byrokracie sílila ve 12. století decentralizace moci a rozhodování o ekonomických otázkách. Od 11. století existovala totiž ve všech významnějších benediktinských kláštorech rozvinutá soustava tzv. obedenciářů (*obedience* – zvláštní úkol, který měl jmenovaný vykonat), jimž se přidělovala určitá část půdy, desátků i ofěr (darů). Tuto decentralizaci příjmů podporoval i zvyk donátorů výslovně určit v závěti, na jakou sekci či činnost (např. almužnictví, infirmarium nebo hospic) je podpora určena. Řada opatství se v důsledku nadměrných výdajů a špatného hospodaření vážně zadlužila, proto se ve třináctém století přistoupilo k opětnému zavedení ústředních klášterních pokladen a každoroční kontrole účtů, které jimi procházely.¹⁴

Účinnost tohoto opatření z hlediska dobročinnosti je ale problematická, jak lze ukázat na příkladu benediktinského opatství Saint Denis u Paříže, které se v polovině 12. století stalo kultovním středem kapetovské říše. Na přelomu 13. s 14. století zde činily výdaje na péči o chudé pouze tři procenta z celkového rozpočtu, takže podpora udílená příležitostně především v době některých svátků a velkého půstu byla vypočítaná „tak trochu na efekt.“¹⁵

Nicméně tzv. kolektivní almužnictví dosahovalo už ve vrcholném středověku značných rozměrů. O jeho rozsahu svědčí např. údaje z clunyského opatství ve Francii, které na vrcholu moci koncem 11. století představovalo centrum mohutného klášterního impéria, zahrnujícího stovky podřízených a přidružených klášterů v celé západní Evropě. Při pravidelném rozdělování almužny se v Cluny rozdávalo maso stovkám chudáků, běžné stravování chudých u společného stolu, když si zde připomínali zemřelé mnichy, se týkalo posléze nejméně 10 000 osob za rok, jindy se u bran kláštera v některých svátečních dnech shromažďovalo 1500-2000 chudáků.¹⁶

Úkol pečovat o chudé byl v klášteře svěřen almužníkovi, který jim rozdílil potraviny a poskytoval i jiné formy materiální pomoci. Almužník v Cluny měl pro svou činnost přidělenou část desátků z kostelů ve vlastnictví opatství a dle H. Lawrence se z „kuchyně mnichů každý den rozdílil chléb, víno a dvanáct plněných koláčů, z nichž každý vážil asi tři libry. O poslední neděli v předpostí byli všichni chudí, kteří měli zájem přijít, nakrmeni jídlem sestávajícím ze soleného vepřového.“¹⁷

¹⁴ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 119-120.

¹⁵ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 49.

¹⁶ Tamtéž, s. 45.

¹⁷ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 120.

Úkolem almužníka bylo ale i aktivní nabízení pomoci, např. ubytování pěším poutníkům a klerikům či vyhledávání potřebných v okolí kláštera. Např. Lafranc z Pavie (asi 1010 – 1089), převor a opat známého benediktinského kláštera v Le Bec-Hellouin v Normandii a od roku 1070 arcibiskup z Canterbury, uložil almužníkovi tamního opatství, aby každý týden podnikl cestu po městečku a pátral po všech, kteří jsou nemocni a potřebují jídlo a léky.¹⁸

Při rozdělování almužen u bran kláštera zastupoval almužníka často vrátný či strážný. V opatství Beaulieu ve 13. století měl vrátný nařízeno, „aby tři dny v týdnu rozdával těm, kteří žebrali u brány, bochníky chleba a zbytky jídla z refektáře a aby každou noc nabídnul ne více než třinácti chudákům pohostinství v klášterním hospici.“ Rozsah pohostinství se zvyšoval na Štědrý den a na Zelený čtvrtek, kdy měl každý z chudáků dostat navíc jednu penny. Almužník však nařídil rozlišovat „mezi chudými, kteří si almužnu zaslужují, a těmi, kteří nikoli: vrátnému bylo řečeno, aby v době sklizně každodenní milodar rozdílil jen těm, kteří nemohou pracovat – lidem nemocným a starým, nedospělým hochům a zbožným poutníkům. Nebyl-li zrovna hladomor, neměly nic dostat ani ženy, o nichž se mělo za to, že jsou prostitutky.“¹⁹

Klášterní almužny obvykle tvořily potraviny (chléb, pivo nebo víno, příležitostně část z klášterních jídel o různých výročích) a staré šaty. Drobné peníze byly rozdělovány s potravinami jen výjimečně, zejména v časech nouze a hladomorů, kdy se do charitativních činností zapojovali světští i církevní magnáti. Např. flanderský hrabě Karel Dobrý (asi 1084-1127) se za hladomoru v roce 1125 „pečlivě staral o chudé všemi prostředky, rozdílil almužny ve městech i ve vsích, které mu patřily, buď osobně, nebo skrze své úředníky. Den co den živil v Bruggách sto chudáků, přiděloval jim každému pecen chleba od předvelikonočního postu až do nové sklizně. Stejná opatření učinil ve svých ostatních městech.... Každého dne dal na svůj vlastní stůl donést potravu pro sto třináct chudáků... Ve všech městech a vsích, jimiž projížděl, se k němu den co den tlačil zástup lidí, a on mezi ně vlastníma rukama rozdělával potraviny, peníze a šaty.“²⁰

Současně ale přijal celou řadu opatření ke zlepšení zásobování (nařídil polovinu osevní plochy věnovat výživnějším luštěninám, zakázal výrobu obilného piva, nařídil péci chleba

¹⁸ Tamtéž, s. 120. – Po kom se jmenujeme. Encyklopedie křesťanských jmen. 28. května [online]. Libri 2002 (citováno 31. 8. 2012). Dostupné na: <http://www.libri.cz>. Srov. též: http://wikipedia.infostar.cz/ab/abbey_of_bec.html.

¹⁹ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 120.

²⁰ LE GOFF, J. *Kultura středověké ...*, s. 232, 244.

z ovesné mouky, aby chudí měli aspoň chleba a vodu, stanovil pevnou cenu vína, aby zamezil šmelině), v nichž J. Le Goff spatřuje „jeden ze vzácných středověkých pokusů překonat pouhou dobročinnost vyživovací politikou.“²¹

Do těchto jednorázových pomocných akcí v době katastrof se zapojovali i představitelé vysokého kléru: biskup bamberský v době nové sklizně v létě 1125 dával chudým „denár a srp, pracovní nástroj a podporu“, biskup Meinwerk z Paderbornu nakoupil v době velkého hladomoru roku 1205 v Kolíně nad Rýnem dvě lodě pšenice, nechal ji dovézt do nížiny a rozdělit chudákům.²²

Na druhé straně již zmíněný Karel Dobrý v roce 1125 přísně zakročil proti převorovi kolegiátního kostela Svatého Donatiana v Bruggách a jeho bratru rytíři Lambertovi ze Straetu, kteří skupili veškeré dovezené i místní obilí na trhu za nízké ceny a prodávali tak draho, že si je chudí nemohli koupit. „Vytkl jim jejich nelidskost a krutost, a když se vymlouvali a křivě přísahali, obilí zabavil, převzal vůči kostelu i lidem Lamberta vyživovací povinnost a nařídil „Tammardovi, svému almužníku, aby otevřel všechny převorovy a Lambertovy sýpky, prodal obilí za poctivou cenu lidu, ale aby je pro lásku Boží rozdělil chudým a nemocným.... Když bylo obilí rozděleno, nouze přestala, obilí stačilo městům Bruggy, Ardenburg a Oudenberg na jeden rok.“²³

Masový charakter almužen vedl od 13. století, zejména ve velkých městech, ke snahám zamezit jejich zneužívání. Už kolem roku 1240 se u anglického královského dvora rozdávaly chudým cínové odznaky, které jim zabraňovaly získat při jedné příležitosti opakovaně almužnu. Florentské bratrstvo Or San Michele, které ve 14. století rozdělovalo třikrát až čtyřikrát týdně podporu šesti až sedmi tisícům chudáků a pravidelně pečovalo asi o tisíc chudých, pořizovalo seznamy chudáků, jimž se vydávaly odznaky s vyraženými čísly a dalšími údaji (*polizza*), opravňující k podpoře nejen obyvatele města, ale zvláště v dobách epidemií a neúrody i širokého okolí.²⁴ Současně je třeba připomenout, že ve 13. století se prostřednictvím žebrevých (*mendikantských*) řádů, především františkánů a dominikánů (viz níže), rozšířil ve městech princip individuálních almužen a dobročinných sbírek.

²¹ Tamtéž, s. 232.

²² Tamtéž, s. 233, 236.

²³ Tamtéž, s. 233-234.

²⁴ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 46-47. Kupř. v seznamu z března 1347 byli zapsáni lidé z 223 vesnic v okolí Florencie.

Všechny tyto změny vedly k tomu, že v pozdním středověku se mezi příjemci almužen diferencuje a roste počet skupin chudých, které získávají trvalou podporu. Systematicky byli podporováni chudí využíváni k liturgickým účelům, např. společnému stolování či symbolickému mytí nohou, tzv. „stydliví chudí“, pocházející z vyšších či středních vrstev, kteří přišli o majetek, nebo určité množství chudáků trvale žijících ve špitálních útulcích. V Nizozemí se v 15. století objevila praxe zakupování doživotních almužnických rent, představujících jakýsi prototyp starobního důchodu.²⁵ Jisté formy sociální pomoci byly vytvořeny v rámci zvykového práva i na venkově. Jak uvádí B. Geremek, v Anglii starým pachtýřům, kteří neměli děti, zůstávala část půdy, přičemž povinnost obdělávat přecházela na nového nájemce, a vdovy až do nového sňatku neplatily za převzetí hospodářství. Zároveň však dospívá k závěru, že sociální pomoc chudým kryla jen mizivou část životního minima. Dokládá to příkladem z Gentu, kde kolem roku 1330 místní chudí, podporovaní farní charitativní institucí, tzv. stolem svatého Ducha, dostávali ročně asi dva a půl kilogramu chleba.²⁶

Rozšíření systému přidělovaných odznaků v řadě pozdně středověkých měst svědčí také o tendenci podporovat pouze ty chudé a hendikepované, kteří nejsou schopni se sami uživit. Byla to reakce na masový příliv potulných žebráků putujících od města k městu, od jednoho špitálu a útulku k druhému, jejichž nárůst souvisel s první velkou krizí feudalismu ve 14. století. Koncentrace špitálů ve městech, kde plnily především funkci dočasného útočiště žebráků, kteří se sem stahovali z ulic, a místa, kde se rozdělovala strava, vedla od konce 14. a zejména v 15. století k snahám o jejich využití k centralizaci chudinské péče; špitály se však přílivu žebráků, zvláště potulných, bránily.

Část žebráků ve městech se přitom postupně profesionalizovala a města se je snažila kontrolovat. Např. v Norimberku zavedli již v roce 1370 první almužnický řád, podle něhož na žebráky dohlížel městský úředník, který měl povolovat trvalé žebrání ve městě jen potřebným. O století později se v augsburských berních pramenech objevuje mezi necelými pěti tisíci obyvatel stovka žebráků, kteří platili stejné daně jako nejnížší příjmová skupina nádeníků. K prvním pokusům o administrativní centralizaci patřilo také zorganizování komory chudých roku 1458 v Antverpách, která měla charakter světské dobročinné organizace

²⁵ Tamtéž, s. 50.

²⁶ Tamtéž, s. 77.

navazující na farní charitativní instituci, tzv. stoly svatého Ducha, a používala k identifikaci žebráků již zmíněné kovové odznaky.²⁷ Ve 14. a 15. století se rozšířily i korporativní organizace žebráků, zejména slepců, v podobě náboženských bratrstev, jejichž stanovy v Barceloně, Valencii aj. obsahovaly solidární a svépomocné prvky, k nimž patřilo půjčování průvodců, pomoc nemocným nebo podíl na získaných almužnách.²⁸

5.4 Špitály a mnišské řády

Velký rozvoj charitativních institucí v západní a střední Evropě přichází ve 12. – 14. století a jeho kořeny můžeme hledat jak ve snahách o „evangelní církev“, tak o řešení hospodářských problémů i důsledků epidemií a hladomorů. Kupř. v pařížské oblasti většina špitálních fundací vznikla mezi lety 1175-1300, zakládání špitálů v Ypres ve 13. století se časově kryje s roky přechodných hospodářských potíží atd. Ve 12. a 13. století se rozrostla síť církevních špitálů, hospiců a útulků podél nejdůležitějších evropských poutních, ale i obchodních tras, spravovaných často rytířskými bratrstvy či řády dohlížejícími na bezpečnost pocestných. Zvláště důležité byly hospice a útulky ve vysokých horách, v alpských průsmycích či liduprázdných pohraničních i vnitrozemských lesích. K nejznámějším patřily hospice založené sv. Bernardem z Menthonu v polovině 11. století na Velkém Svatém Bernardu a Malém sv. Bernardu v nadmořské výšce 2472 a 2188 metrů, hospic v Engelhardzell u Dunaje pod Pasovem nebo v Aubracu v lesích střední Francie.²⁹

Od 13. století rostl význam špitálů a útulků ve městech, zřizovaných a spravovaných na vlastní náklady církevními i jinými bratrstvy, která se podílela i na almužnictví.³⁰ Kupř. v polovině 11. století bylo založeno obchodnické bratrstvo z italského Amalfi v Jeruzalémě, mající za úkol „starat se o nemocné spoluobčany, kteří se zdržovali ve městě, a v první řadě podporovat spoluobčany, kteří cestovali do ciziny za svými obchody. Amalfští měli obdobná zařízení i v Antiochii a v Konstantinopoli, ale i v některých jihoitalských přístavních městech.“³¹

²⁷ Tamtéž, s. 52.

²⁸ Tamtéž, s. 53-58. Podle J. Levické jako první v Evropě „pravděpodobně“ vzniklo v roce 1454 „Bratstvo telesne postihnutých, slepých a iných ľudí“, neuvádí však kde. LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín...*, s. 18.

²⁹ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 69.

³⁰ Tamtéž, s. 32, 77. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 44. Podle německé literatury vzniklo např. ve Florencii ve 13. století na 30 špitálů, v Kolíně n. Rýnem 11 a ve 14. století dalších 13, které B. Vašek sice všechny řadí mezi tehdejší nemocnice či léčebná zařízení, to však není pravděpodobné. VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 61.

³¹ WALDSTEIN-WARTENBERG, B. *Řád johanitů...*, s. 99.

V židovských komunitách, sídlících v oddělených městských čtvrtích, ghettech, plnily funkce špitálů obecní útulky a ošetrovny (*hekdeš*) určené pro pocestné, chudé a nemocné. Sociální péči a pomoc zajišťovaly v první řadě rodiny s podporou židovských obcí, které v případě potřeby „přebíraly péči o osamělé, chudé a nemocné, staraly se o chudé studenty i učence, zajišťovaly výbavu chudých nevěst a žen v šestinedělí, pečovaly o sirotky a staraly se o vykoupení židů, kteří upadli do zajetí.“³²

Intenzivní zakládání špitálů vedlo k tomu, že se pod tímto názvem skrývaly různé typy útulků. Kupř. florentský autor ze 14. století rozlišoval *syndochium* pro přijímání chudých a poutníků, *procotrophium* pro výživu chudých, *gerontocomium* čili starobinec, *orphanotrophium* neboli sirotčinec, *brephotrophium* pro obživu dětí a další zařízení. B. Geremek soudí, že tato specializace odpovídala skupinám chudých, kterým se v nich dostávalo „ústavního zabezpečení“, tj. trvalé podpory a obživy.³³ Připomeňme i „záchranné domy“ pro prostitutky, které jsou doloženy už ve dvacátých letech 13. století ve Wormsu a Štrasburku, později např. v Erfurtu, Řezně, Marseille, Benátkách ad.³⁴ Srovnáme-li uvedenou typologii špitálů s členěním dobročinných institucí na sklonku starověku (viz 6. 1.), můžeme konstatovat, že kategorie chudých, jimž je systematicky pomáháno, se příliš neliší.

Ve středověké společnosti však nebyla tato zařízení rozšířená stejnou měrou. Kupř. specializovaná zařízení pro sirotky a opuštěné děti, *orphanotrophia* a *brephotrophia*, tj. sirotčince a nalezince, byla patrně až do 15. století spíše sporadickou záležitostí. Tyto děti byly umísťovány ve všeobecných špitálech, protože však podle B. Vaška „otázka pohozených dětí nejvíce bila do očí, záhy se setkáváme v nejrůznějších místech s nalezinci: ve Florencii, v Paříži, ve Frýdburku [snad Místek, spíše ale Freiburg im Breisgau v Bádensko – Württembersku pozn. aut.], v Ulmu atd.“ Současně autor konstatuje různorodost právní úpravy péče o opuštěné děti, ukládající tuto povinnost farnostem, obcím nebo státním úředníkům. Tato situace však podle našeho názoru odpovídá až 16. a 17. století, v pozdním středověku se jednalo především o povinnost farností, jak ostatně potvrzují i Vaškem citované stanovy Hôtel-Dieu-le Comte v Troyes.³⁵

³² MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 33.

³³ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 50-51.

³⁴ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 71.

³⁵ Tamtéž, s. 68. S odvoláním na LALLEMAND, L. *Histoire de la Charité, vol. III*. Paříž 1902-1912, s. 138, pak cituje ze „stanov“ Hôtel-Dieu-le Comte v Troyes: „Dětí nalezců v našem domě nepřijímáme, kdybychom je přijímali, nahnulo by se nám tolik dětí, že by na to nestačily naše prostředky; a tato péče o nalezence není povinností naší, nýbrž farností“.

Svá tvrzení však autor nijak časově neurčuje, takže zůstává otázkou, kdy vlastně zmiňované nalezince či sirotčince vznikaly. Ve Florencii tomu tak nepochybně bylo již ve 14. století, stejně tak v Benátkách (viz níže) a patrně i v Paříži či dalších velkých městech, nicméně podle J. Le Goffa se s nalezinci „téměř nesetkáváme“ před 15. stoletím.³⁶ Na druhé straně lze jen těžko uvěřit, že první evropský sirotčinec vznikl až roku 1520 a další v Augsburgu v roce 1577,³⁷ protože hranice oběma skupinami opuštěných dětí byla v mnoha případech nejasná a zvláště ve velkých městech museli tento problém řešit už v pozdním středověku. Dokládá to i příklad milánského hospitálu Santa Maria della Scala, kde v prosinci 1508 museli řešit problém, jak uživit na 1200 dětí, mezi nimiž byli nepochybně i sirotci.³⁸

Určitá specializace se postupně prosazovala i při poskytování léčebné péče, i když nadále převládala polyfunkčnost špitálů. Ta se ostatně projevovala i v instituci *infirmaria*, což byl vlastně jakýsi vnitřní „klášter v malém“, plnící funkci nemocnice pro mnichy, ale i stálého penzionu pro příliš staré a slabé a poskytující i ubytování představenému kláštera, pokud pro vysoký věk či ze zdravotních důvodů odešel na odpočinek. Do pravomocí infirmáře, který je spravoval, patřila i ubytovna pro chudé poutníky, kteří přišli pěšky.³⁹

Kláštéry zůstávaly i nadále centry lékařství, u nichž vznikaly i nové velké špitály, sloužící zjevně především k léčení chudých nemocných, především ve velkých městech (např. v 11. století hospital v Chartres s 234 lůžky, ve 12. století v Dijonu s 540 lůžky, ve 13. století Santa Maria Novella ve Florencii s 1200 lůžky či v 15. století lazaret v Miláně s 520 lůžky).⁴⁰

Vedle nich se ale objevují i první specializované ústavy pro nemocné a hendikepované, vyžadující speciální péči. K nejstarším nepochybně patřila zařízení pro slepce. J. Levická zmiňuje útulek pro oslepené vojáky v Hospic des Quinze – Vingts, zřízený francouzským králem Ludvíkem IX. v roce 1254. Podle B. Vaška v něm žilo na 300 mužů i žen, nebyl však první na francouzském území: už v 11. století založil Vilém Dobytel čtyři ústavy pro slepce

³⁶ Souviselo to podle něj s tím, že „utilitární středověk, nemající čas na to, aby měl s dítětem útrpnost nebo se mu obdivoval, dítě téměř nevidí....děti ve středověku neexistují, jen malí dospělí... LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 277.

³⁷ LEVICKÁ, J. *Náct dejín...*, s. 18.

³⁸ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 68, podle LALLEMAND, L. *Histoire... III*, s. 147.

³⁹ V časech přísné observance (striktního dodržování řeholních pravidel) bylo infirmarium jediným místem v klášteře, kde se mohlo podávat maso. K ubytování bohatých poutníků sloužil, zejména ve velkých opatstvích, dům pro hosty, který řídil mistr hostů a byl „podle měřítek jedenáctého století – prvotřídním hotelem nabízejícím ubytování, stravu a ustájení pro koně nepřetržitému proudu návštěvníků, mezi nimiž byli preláti, panovníci i příslušníci vyšší šlechty.“ Např. v Cluny byl pro tyto účely vybudován palác se 45 lůžky pro mužské hosty a 30 lůžky pro jejich dámský doprovod. LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 121.

⁴⁰ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 61, podle starší práce TOLLET, G. *Les édifices hospitaliers*. Paris: 1892, s. 199.

v Cherbourgu, Rouenu, Baveux a Caen, ve 12. století pak vznikla „kongregace slepců“ v Paříži. Další druh specializovaných zařízení, ústavy pro choromyslné, se podle něj objevuje až v pozdním středověku. V roce 1375 byl založen ústav v Hamburku, v první polovině 15. století vznikaly ústavy v Itálii a Španělsku, ve druhé v Německu, a opět se jednalo především o velká města, jako byla Valencie, Sevilla, Milán či Lübeck.⁴¹

Léčebnou i sociální péči ve špitálech často zajišťovaly nové mužské i ženské řády, které vznikaly od konce 11. století a postupně se specializovaly na různá odvětví sociální a léčebné péče. V roce 1095 ve Francii jako reakce na epidemii „horké nemoci“ způsobené námelem ze žita, kterou údajně léčily ostatky sv. Antonína a získala přezdívku „oheň sv. Antonína“, vznikl řád antonitů, poskytujících ve svých hospicích útulek zejména nemocným se svědivými záněty. Zhruba ve stejné době vznikl v Jeruzalémě řád sv. Lazara, který později přenesl své ústředí do Boigny u Orleans, pečoval hlavně o malomocné a na vrcholu své činnosti spravoval na tři tisíce leproserií v Malé Asii a západní i střední Evropě. Když v 15. století malomocenství postupně vymizelo, ztratil řád své opodstatnění a papež Inocenc VIII. předal roku 1490 jeho statky johanitům.⁴²

Otevření velkého špitálu v Montpelliers s 500 lůžky ve 12. století koresponduje se vznikem tamního zbožného bratrstva sv. Ducha v roce 1160, které se změnilo v ošetřovatelský řád věnující pozornost péči o opuštěné děti, v jehož stanovách z roku 1213 se nachází i překvapivě moderní ošetřovatelské ustanovení: „Pro novorozeňata pocestných žen, narozená v nemocnicích Ducha svatého, ať jsou připraveny malé kolébky, aby spala odděleně sama, aby se jim nestalo nějaké neštěstí.“⁴³

Počátek křížových výpravy proti muslimům ve Svaté zemi vedl ke vzniku specifické kategorii rytířských řádů mnichů – vojáků, které se záhy rozšířily po celém evropském kontinentu. V relativně krátké době po dobytí Jeruzaléma v roce 1099 první křížovou výpravou vznikají počátkem 12. století dva nejmocnější z nich. Templářský řád byl od počátku válečnický

⁴¹ LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín...*, s. 18. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 67, kde s odvoláním na LALLEMAND, L. *Histoire... III*, s. 129-134, zmiňuje bez přesnější datace ještě středověké ústavy pro slepce v Padově, Hannoveru, Tournai a jinde, ústavy pro choromyslné pak ještě ve španělské Zaragoze či německém Bamberku a Esslingen.

⁴² VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 67, opět s odvoláním na LALLEMAND, L. *Histoire... III*, s. 229-299, a další, zejména německé autory.

⁴³ Tamtéž, s. 61. Citováno podle MEFFERT, F. *Caritas und Krankewesen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Freiburg i. B. 1927, s. 224. Současně B. Vašek zmiňuje podobná ustanovení ve stanovách johanitů z roku 1187, kteří tedy byli průkopníky tohoto opatření, nebo pozdější kánon synody v Yorku z roku 1367.

zaměřený a prostřednictvím výbojů i půjček brzy získal ohromnou moc a bohatství, které se stalo na počátku 14. století příčinou jeho likvidace.⁴⁴

Naproti tomu špitální řád sv. Jana Jeruzalémského, jenž se postupně vyvinul z bratrstva založeného v polovině 11. století kupci z Amalfi u špitálu sv. Jana Slitovníka spravovaného benediktiny, hrál významnou úlohu v léčebné i sociální péči. Po dobytí Jeruzaléma se špitální bratrstvo rychle rozvíjelo, špitál byl zasvěcen sv. Janu Křtitelovi a roku 1113 byla bullou papeže Paschala II. potvrzena nová řehole. Řád zůstal zprvu i nadále dobročinnou organizací zasvěcenou péči o nemocné a chudé, kterou tvořili klerici a laičtí bratři, to se však změnilo nástupem nového administrátora špitálu Raimunda de Puy roku 1120. Ten především vydal nový řád správy nemocnice, který se stal vzorovým modelem charitativní služby a péče o nemocné po celý středověk. Zároveň ale padlo rozhodnutí převzít i vojenské úkoly a rozšířit řád o profesionální válečníky, k čemuž došlo zřejmě roku 1123. Nová řehole schválená roku 1137 stanovila již také povinnost ochraňovat věřící a poutníky a bránit Jeruzalém před muslimy. Úkoly řádu se podstatně rozšířily, johanité se stali vedle templářů nejvýznamnější vojenskou silou ve Svaté zemi, z ochrany poutníků se vyvinul institut ochranného doprovodu na silnicích napřed do Jeruzaléma a později do poutních míst po celé Evropě. S tím souviselo „zřizování opěrných bodů ve formě věží a hradů, ubytoven ve městech a v horských průsmycích, a nakonec i nemocnic a domovů ve městech.“⁴⁵

Na počátku 12. století vznikají první pobočky řádu v jihoitalských přístavech, kde přejímá zařízení bratrstva z Amalfi, ve 30. letech proniká řád na Pyrenejský poloostrov, kde jim Alfonso Aragonský (asi 1073-1134) věnoval třetinu své půdy, a v polovině 12. století, kdy vznikají první řádové komendy v Německu, má již řád vybudovanou síť špitálů, útulků a nemocnic (charitativních a léčebných ústavů) po celé Evropě. Na sklonku 13. století, kdy jsou křesťané vytlačeni z Palestiny, řád odchází na Kypr a poté na Rhodos, kde vytváří suverénní stát a s úspěchem odráželi nájezdy pirátů i invaze muslimů. Stejně úspěšně však rozvíjeli svoji lékařskou praxi a péči o nemocné. Na rozdíl od templářů, jejichž majetek po likvidaci řádu johanité zčásti převzali, nikdy nepustili za zřetele provozování špitálů a jejich personální

⁴⁴ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 207-214.

⁴⁵ WALDSTEIN-WARTENBERG, B. *Řád johanitů...*, s. 102.

obsazení a získali tak trvalou společenskou funkci, která umožnila existenci řádu až do současnosti.⁴⁶

Také řád německých rytířů byl původně špitálním řádem. Během třetí křížové výpravy při obléhání hradu Akkonu (dnes Akko, město v Galilei v severním Izraeli) založili v roce 1190 brémští a lübeckí kupci působící v řádu johanitů polní špitál pro poutníky do Svaté země. Bratrstvo (*confraternitas*), které se o něj staralo, pověřil papež Inocenc III. (asi 1160-1216) roku 1199 bojem proti pohanům, a postupně se přeměnilo v samostatný rytířský řád, který měl zpočátku sídlo v Akkonu a sdružoval německé rytíře, působící dosud mezi frankofonními johanity. Už počátkem 13. století se však řádové aktivity přesunují do střední a východní Evropy, kde se němečtí rytíři pokoušejí s podporou papežské kurie realizovat své mocenské ambice a vytvořit řádový stát, což se jim nakonec podařilo ve východním Prusku. Zpočátku bylo součástí řádových aktivit i zakládání značného počtu nemocnic, zejména v Německu, koncem 13. století však sociální aspekty ustupují do pozadí.⁴⁷

Důsledkem křížových výprav bylo množství zajatců na obou stranách, kteří se buď vykoupili, pokud na to měli prostředky, byli vykoupeni někým jiným nebo se stali otroky. Bylo jen otázkou času, kdy církve jako iniciátor křížových výprav obnoví aktivity křesťanských obcí z prvních století našeho letopočtu a ujme se systematického a organizovaného vykupování křesťanských zajatců a otroků z rukou muslimů. Uplynulo však více než sto let od první křížové výpravy, než papež schválil v roce 1198 řeholi trinitářů (Řád Nejsvětější Trojice pro vykupování zajatců), kterou založili Jan z Mathy a Felix z Valois (1127-1212), a roku 1235 získal papežský souhlas řád mercedářů (Řád mercedariánských rytířů) založený v Barceloně r. 1218 sv. Petrem Nolasco s obdobnými cíli. Dosažené výsledky charitativní činnosti obou řádů, jejichž zakladatelé byli svatořečeni, jsou podle B. Vaška překvapivě vysoké: odhaduje se, že trinitáři vykoupili několik set tisíc otroků (některé odhady uvádějí až 900 tisíc) a mercedáři na 70 tisíc. Možná ještě zajímavější je skutečnost, že obrovské náklady na tuto činnost kryli např. trinitáři jen z jedné třetiny vlastními příjmy a zbytek získali žebráním.⁴⁸

⁴⁶ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 211-213. – WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická...*, s. 142-143. – Maltézský řád. [online] (citováno 31. 8. 2012). Dostupné na: http://cs.wikipedia.org/wiki/Malt%C3%A9zsk%C3%BD_%C...

⁴⁷ LAWRENCE, H. *Dějiny středověkého...*, s. 214. – Řád německých rytířů. *Středověk* [online] (citováno 31. 8. 2012). Dostupné na: <http://www.e-stredovek.cz/view.php?cislocianku=2006041601>.

⁴⁸ HEIMBUCHER, M. *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. 2. vydání. Díl I. Paderborn: 1933, s. 451. Citováno podle VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 68-69. Vykupování křesťanských otroků před vznikem řádu trinitářů mělo podle něj „ráz podnikání roztroušeného, sporadického, neoborného, neorganizovaného“.

Zařadili se tak mezi zcela novou kategorii žebravých (mendikantských) řádů, hlásících se k evangelijní chudobě, které byly odpovědí na nové potřeby kulturního a duchovního života ve městech. Diecézní a farní struktura byla přizpůsobena venkovskému obyvatelstvu, nikoliv životu ve městech, čemuž odpovídalo i vzdělání velké části duchovních a bylo i předmětem kritiky nových vrstev vzdělanějších, zcestovalých a bohatších měšťanů. Mendikantské řády, které se zřekly vlastnictví nejen na úrovni jednotlivců, ale i řádových společenství, nedisponovaly žádným majetkem a byly závislé na vlastní práci, darech a almužnách, se výrazně podílely na změnách v chápání i řešení sociální problematiky i celkového způsobu života v pozdně středověkých městech. Kladly přitom důraz jak na asketický způsob, chudobu a odříkání, tak na službu bližním, a to jak materiální - provozování různých špitálů, a útulků, tak duchovní včetně misijní činnosti. Nejdůležitější mendikantské řády, františkáni a dominikáni, nazýváni tak podle svých zakladatelů, vznikly počátkem 13. století. Řád „menších bratří“ (*fratres minorites*), založený Františkem z Assisi (viz 5.2.), obdržel papežský souhlas v roce 1209, a řehole bratří kazatelů, vzniklá z iniciativy syna drobného kastilského šlechtice Dominga de Guzman (sv. Dominik, asi 1170 - 1221), o rok později. Vývoj sociální péče ovlivnilo především františkánské hnutí, vycházející z iniciativy laiků žijících v přeplněných středověkých městech, svým důrazem na potřeby chudých a nemocných, k nimž se hlásili i svým názvem (termín *minores* označoval nejnižší vrstvu obyvatelstva) a vytváření nového systému filantropie vykonáváním tzv. dobročinných skutků. Již sv. František (viz 5,2.) se věnoval péči o malomocné v leproseriích, kterou členové řádu dávali najevo svou vůlí nedbat zavedených hodnot, jeho následovníci se pak zasloužili o vznik mnoha dobročinných zařízení a nemocnic, zejména v severní Itálii, svěřovaných obyčejně tzv. terciářům, což byli „kající bratři žijící ve světě, zvaní také třetím řádem.“ V těchto souvislostech se připomíná např. Rainer z Perugia (zemřel asi 1275), zakladatel mnoha charitativních bratrstev, Petr z Assisi (zemřel 1349), jenž zřídil tři dětské útulky v Benátkách, svatý Jan Kapistran (Giovanni da Capistrano, 1386-1456), spojovaný s nemocnicí Santa Maria della Scala a se Společenstvem lásky v Miláně či Michael z Carcana (zemřel 1484) který organizoval velké nemocnice v Miláně, Como, Piacenze, Benátkách či Cremě a patřil ke kritikům lichvy a zakladatelům tzv. *montes pietatis* (blíže viz 8.2). Počátkem 16. st. se františkánský řád rozdělil podle zaměření činnosti a dodržování řehole, především pojetí chudoby, především přístupu k majetku, zabezpečení chodu řádu nebo otázek vzdělání, na františkány-observanty (lat. *observare* – zachovávat) dodržující přísnější pravidla a způsob života (františkáni v užším smyslu) a na

františkány-konventuály, nazývané minority, k nimž zakrátko přibyla třetí větev františkánů–kapucínů. Ženskou odnoží františkánské řehole byly klarisky, nazvané podle sv. Kláry první představené řádu založeného na její popud sv. Františkem.⁴⁹

Z ženských řádů lze uvést např. řád milosrdných sester panny Marie Jeruzalémské, který měl pečovat o poutníky do Svaté země. V celé Evropě působily i spolky nábožensky založených žen, nazývaných bekyně, které vedly život jeptišek a vykonávaly charitativní činnost, aniž by složily řádový slib.⁵⁰

5.5 Rozvoj forem vzájemné solidarity v pozdním středověku

Ve středověkých městech se můžeme podle J. Wyrozumského setkat se třemi kategoriemi korporací. V první řadě se jednalo o cechy (něm. *Zechen*, od *Zeichen* – znak), profesní organizace „s nuceným charakterem“, jejichž obdobou byly gildy - řemeslnická, ale především kupecká sdružení a v jejich rámci vytvářená bratrstva tovaryšů, tj. svazy nájemných pracovníků, představující prototyp novodobých odborů, ovšem tvořené se souhlasem cechovních mistrů nebo alespoň pod jejich kontrolou, a konečně náboženská bratrstva (*fraternitas, confraternitas*) jako „dobrovolná mimoprofesní sdružení, realizující společně určité cíle náboženské a společenské.“⁵¹

Cechy poskytovaly svým členům hospodářskou, fyzickou a duševní ochranu na bázi vzájemné profesní solidarity, která závisela na stupni organizovanosti a jednodlosti cechovního života; určité formy sociální péče v případě pracovního úrazu či nepřízní osudu však zajišťovaly jen část životního minima. Cechovní samosprávu a demokracii však nelze přeceňovat, cechy nejsou rovnostářské organizace, jsou hierarchicky uspořádány a „jestliže uředník je potenciální majitel, sluha je podřízený člověk bez velké naděje na vzestup“. Cechovní mistři vytvořili uzavřenou a v mnoha ohledech privilegovanou skupinu, která se už počátkem

⁴⁹ Srov. *Františkáni* [online] (citováno 7.9.2020). Dostupné na:

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Franti%C5%A1k%C3%A1ni>. – *Řád menších bratří konventuálů* [online] (citováno 7.9.2020). Dostupné na:

https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%98%C3%A1d_men%C5%A1%C3%ADch_brat%C5%99%C3%AD_konventu%C3%A1l%C5%AF.

SOMMER, P., FOLTÝN, D., VLČEK, P. *Encyklopedie českých klášterů...*, s. 127. – PAVLINCOVÁ, H. *Judaismus, křesťanství...*, s. 338. – BUBEN, M. *Encyklopedie řádů...*, s. 227. – LE GOFF, J. *Svatý František...*, s. 139 aj. Ve 30. letech 20. století měli františkáni-observanté na 22 tis. členů, kapucíni přes 12 tis. členů, minorité 3,5 tis. členů a klarisky 13 tis. členek. Ve 26 mužských kongregacích terciářů bylo soustředěno 1,6 tis. členů, ve 400 ženských na 80 tis. členek. VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 86.

⁵⁰ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 236-237. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 62-69, 81-86. – MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 89. – KODYMOVÁ, P. *Sociální práce...*, s. 112.

⁵¹ WYROZUMSKI, J. *Korporacje zawodowe i religijne w średnowiecznym Krakowie*. In: *Od středověkých bratrstev...*, s. 19.

novověku stávala brzdou ekonomického i sociálního rozvoje včetně přechodu k tržní ekonomice. Nicméně ve 13. – 15. století se cechovní systém prudce rozvíjí, a jestliže má podle J. Le Goffa v místním měřítku ochranný charakter, v širším kontextu je liberální a „pod rouškou ‚správné ceny‘ (*justum pretium*), která není nic jiného než cenou tržní (*pretium in mercato*)“ umožňuje fungování mechanismu nabídky a poptávky. Skupina nejbohatších (starší cechů, konšelé, obecní úředníci), spojujících svou hospodářskou moc s přímým nebo zprostředkovaným výkonem moci politické, se však z tohoto systému vymyká a cechy nechrání ani „prostý lid“, tj. nekvalifikované dělníky, nádeníky, chudinu.⁵²

Krise a pohromy pozdního středověku vedly k rozvoji bratrstev, která na rozdíl od cechů rozvíjela charitativní činnost i navenek a podle J. Rossiauda mezi léty 1250 – 1500 „transformovala strukturu středověkých měst“. Napřed vznikala v rámci stávajících cechů a živností, které tvořily socioprofesionální strukturu měst (např. ve Florencii či Štrasburku byly pod jejich dozorem ještě kolem roku 1400), často se ale bratrstva či sdružení (*comitiva*) s přísnými podmínkami členství vytvářela v jednotlivých městských čtvrtích a částech. Tato bratrstva pomáhala svým členům prostřednictvím almužen a dobročinností, ale také vykonávala dohled a někdy i trestala. Rossiaud se domnívá, že člověk, kterého odmítla, „se musel dříve či později ze čtvrti odstěhovat, nebo přinejmenším přišel o veškerou kolektivní podporu, plody dobročinnosti i duchovní výsady dané farností. Stejným způsobem určitě fungovala i ostatní sdružení v rámci farností či politického uskupení podle čtvrtí... s výjimkou farnostních bratrstev, jež měla povinnosti jiného typu“.⁵³

Existenci bratrstev podporovaly žebравé řády, které byly organizátory pohřbů ve městech, bratrstva překračují hranice čtvrtí a skupin, a nakonec se prosazují i v městské správě. Jestliže ještě kolem roku 1300 byla spíše ojedinělá, ve 14. – 15. století dochází k obrovskému rozmachu a kolem roku 1500 bylo ve Francii v průměru 30 bratrstev různého zaměření s desítkami až stovkami členů ve městě, přičemž v oblasti sociální péče se angažovala především bratrstva špitální a náboženská či kajicnická.⁵⁴

⁵² LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 279-280. Jako příklad takovéto korporace nejbohatších, vymykající se cechovnímu systému, autor uvádí Arte di Calimala ve Florencii. Jednalo se o florentský cech obchodníků se suknem, který realizoval ve městě řadu veřejných zakázek včetně výroby bronzových dveří proslulého Baptistéria počátkem 15. století.

⁵³ ROSSIAUD, J. Měšťan. In: LE GOFF, J. (ed.) *Středověký člověk...*, s. 139-142 (citace s. 139).

⁵⁴ Tamtéž, s. 141-142. Ve velkých městech však byly tyto počty zřejmě podstatně vyšší, když podle autora v Avignonu existovalo asi 100, v Bordeaux 60 a ve Florencii na 70 bratrstev a sdružení. Existovala však i zvláštní bratrstva, např. „bratří budovatelů mostů“, jejichž úkolem bylo nejen stavět mosty, ale i chránit pocestné, pomáhat jim přes brody a budovat hospice. VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70.

Jestliže počáteční funkce bratrstev byly podle Le Goffa nejasné, postupně se profilyovaly a ve 14. století se zdá, že odpovídají „ne-li profesionálním kategoriím ... tedy alespoň sociálním vrstvám“.⁵⁵ J. Rossiaud připomíná v těchto souvislostech dvě hlavní funkce bratrstev: jednak smírčí (chovat se podle určitých pravidel, udržovat soulad a přátelství), jednak ochrannou, „a to dvojnásobem. V první řadě materiálně, protože společná pokladna umožňuje pomoci potřebným spolubratrům, poskytnout jim půjčky (samozřejmě vratné, nicméně s nejnižšími úroky), zajistit lůžko ve špitálu, ať už jej sdružení má či nemá ve své správě. Ochrana však zasahuje i do oblasti duchovní... bratrstvo podporuje nová patronační pouta. Má také zprostředkovatelskou funkci, neboť zasahuje ve prospěch svých členů (na úředních místech) natolik účinně, že pod městskou správu přechází podpora chudých obyvatel města, jež přikládá velký význam systému městských almužen a přeměňuje městské špitály ve starobince, jež jsou výlučně v péči měšťanů.“⁵⁶

Duchovní zajištění je dáno i vírou v působení patrona – světce a přímluvu zemřelých členů v očištění. Správci a spolubratři navštěvují nemocné, vybízejí ke zpovědi, doprovázejí nebožtíky ze svého bratrstva na hřbitov a mají i vlastní kaple, nejčastěji v kostelích žebravých řádů v rámci celého města. To vše zajišťuje klidnou smrt ve smíření s Bohem a zároveň napomáhá vytváření nových vztahů a vazeb, přesahujících profese a cechy, čtvrtě i sousedské vztahy. Jsou budovány na smyslu pro rovnost, které šíří bratrstva 15. století prostřednictvím svých ceremoniálů, založených na „vzájemné přísaze, jež zavazuje rovnoprávné členy věrností kolektivu, jehož organizační princip stírá rozdíly... Přináležet do bratrstva znamenalo v první řadě účastnit se mše, procesí a společného hodování, na něž členové věnovali značnou část svých příjmů.“⁵⁷

Díky bratrstvům tak byli obyvatelé měst integrováni současně „v řetězci nerovnoprávných vztahů a ve spolcích rovnoprávných členů.“ Bratrstva a sdružení mírnila nejostřejší rozpory a střety a současně vytvářela základy společné kultury středních a nižších vrstev, učící jejich příslušníky, jak dobře žít i zemřít.⁵⁸ Vlastní bratrstva, chránící jejich zájmy a mající, alespoň zpočátku, charakter víceméně tajných sdružení, si vytvářeli také tovaryši, kteří byli součástí řemeslnických cechů. Nekvalifikovaní námezdní dělníci však žádnou takovou možnost neměli, a pokud se snažili využít příznivé situace ke zvýšení dělnických mezd, jako tomu bylo

⁵⁵ LE GOFF, J. *Kultura středověké...*, s. 296.

⁵⁶ ROSSIAUD, J. *Měšťan...*, s. 143.

⁵⁷ Tamtéž, s. 144.

⁵⁸ Tamtéž, s. 144.

v polovině 14. století ve Francii, Anglii nebo na Pyrenejském poloostrově, byla proti nim vydávána přísná nařízení v zájmu zaměstnavatelů. Např. v Anglii ukládají Ordinance of Laboures z roku 1351 pracovní povinnosti všem práceschopným lidem do šedesáti let jejich života, ve Francii roku 1354 panovník nařizuje všem námezdním pracovníkům nalézt si okamžitě práci, jinak budou „potrestáni pranýřem, ocejchováni rozpáleným železem a vyhnáni z města“, v Portugalsku roku 1375 byla zavedena nucená práce pro tuláky. Účinnost tohoto zákonodárství byla sice omezená, nicméně podle Geremka obsahovalo „základní principy novověké sociální politiky“ – odmítání práce je považováno za trestný čin, je legalizováno použití násilných a represivních prostředků, stanoví se jen maxima dělnických mezd a zohledňují se argumenty zaměstnavatelů. V roce 1423 pak bruselská správa prohlašuje, že všichni lidé od desíti do šedesáti let mají pracovat, nabízí zájemcům zapůjčit pracovní nářadí, zatímco „povalečům“ hrozí vyhnání z města a o deset let později „zdravým žebrákům“ uvěznění.⁵⁹

5.6. Boj s lichvou na přelomu středověku a raného novověku

Přechod na peněžní hospodářství vedl už ve 13. a 14. století k rozšíření půjček a úroků, které byly vzhledem k odmítavému postoji katolické církve k úrokům především v rukách židovských půjčovatelů. O výši úroků se vedla po celý středověk diskuse, v níž církevní autority vystupovaly proti nadměrně vysokým, lichvářským úrokům, od nichž ale už ve 13. století nejvýznamnější myslitel vrcholné scholastiky Tomáš Akvinský (1225-1274) odlišil oprávněný podnikatelský úrok.⁶⁰ V této době se také objevují pokusy chránit chudáky a lidi, kteří upadli do neštěstí, před lichvou, dobové údaje z německých, švýcarských a severoitalských měst ve 13. a 14. století však ukazují, že nebyly účinné. Kupř. v Basileji se požadoval úrok ve výši 37,69%, který se ale dalšími příplatky mohl zvýšit až na 49%, ve Florencii 30%, v Parmě 20-25%, ve Frankfurtu n. M. 32,5% a od cizinců 43,33%, v Řeznu, Augsburgu či Vídni činil „zákonem dovolený“ úrok až 86,66%; přitom se ve většině případů nejednalo o úvěry na podnikání.⁶¹

⁵⁹ GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 68-73, 88-91.

⁶⁰ V druhé části druhého dílu *Summy teologické*, otázce 78, článku 2, odpovědi na pátou námitku vymezuje podnikatelskou půjčku, při níž lze požadovat úrok takto: „Ale ten, kdo svěří své peníze buď obchodníku nebo umělci [artifici tj. podnikatelé – pozn. autora] na způsob jakési společnosti, nepřenáší vlastnictví svých peněz na něho, nýbrž zůstává jemu, takže může část zisku, odtud pocházejícího požadovati, [podnikatel] jakožto ze své věci.“ Dostupné na: <http://krystal.op.cz/sth/sth.php>. Srov. též VALENTE, G. *Lichva. Ti, kteří kupčí s časem*, s. 2. Převzato z 30. ročníku, č. 12, 1995. Dostupné na: <http://diesirae.ic.cz/lichva/html>.

⁶¹ VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70.

Na sklonku středověku tak ve městech existovaly veřejné banky poskytující půjčky, u nichž úrok sice nesměl překročit předem stanovenou výši, stále se však jednalo o lichvářské úroky. V severní Itálii se proto v polovině 15. století zrodila mezi příslušníky františkánského řádu – observanty myšlenka na zřízení montes pietatis – peněžních ústavů půjčujících potřebným na velice nízký úrok proti zástavě. Dnes poněkud nezvykle znějící název *montes* (hory) označoval běžnou instituci italského středověkého peněžnictví.⁶²

Základem montes pietatis byl počáteční fond, vytvořený věřícími, pro který místní autority zajistily další částky. Jejich činnost se řídila třemi hlavními zásadami: zástava musela mít vyšší hodnotu než půjčka; půjčka musela být splacena ve stanovené lhůtě, jinak se zástava prodala a co zůstalo nad vypůjčenou sumu, se vrátilo majiteli, a na úhradu režie, tj. provozních nákladů a nájmu, se bral maximálně pětiprocentní úrok.⁶³ Zakladatelem těchto předchůdců moderních záložen byl snad Dominik z Leonessy (nar. 1397), který údajně zřídil první *mons pietatis* roku 1458 v Ascoli. V letech 1462-1463 vznikly zastavárny v Perugii, Orvietu a Gubbio a poté se rychle šířily zejména zásluhou observanta Bernardina da Feltre (1439-1494), který jich založil více než třicet, ale i dalších známých osobností, jako byl např. svatý Jakub z Marky (1394-1476) řazený mezi „čtyři sloupy observance“, který ostře kritizoval lichvu⁶⁴.

V 80. letech 15. století už *montes pietatis* působily i ve velkých městech jako byl Milán (1486) nebo Verona (1490).⁶⁵ Tady již jejich existence narážela na tvrdý odpor, který přicházel ze dvou stran. V první řadě to byli půjčovatelé, kteří přicházeli o své zisky, takže např. z Milána byl „horlivý šířitel“ *montes pietatis* Michael z Carcana opakovaně vyhnán a pronásledován.⁶⁶ Opozice však záhy vznikla i v katolických kruzích, především mezi příslušníky dominikánského

⁶² *Montes* nebo *maonae* byly ve 13. a 14. století společnosti zřizované pro získání státních půjček, v nichž byl potřebný obnos získán upisováním stejných „zcizitelných“ podílů (*loca montis*) a měly různé výsady, zejména omezené ručení. Z těchto spolků, považovaných za předchůdce akciových společností, vznikaly další druhy peněžních ústavů, zejména soukromé žirové banky spravující státní dluh, jako byla např. banka sv. Jiřího v Janově. Banka vznikla roku 1344 jako „mons“, v roce 1407 se nazývala „casa“ a působila do roku 1808. K „montes“ srov. *Lecyklopedia – heslo Akciová společnost, převzaté z Ottova slovníku naučného*. Dostupné na: <http://leccos.com/index.php/clanky/akciová-spolocnost#top>. - SCHEINER, L. *Banky*. Praha, b.d.v., s. 4. Dostupné na: www.securityprinting.org.

⁶³ Tamtéž. B. Vašek uvádí, že při malých půjčkách „mnohé ústavy nebraly úroků vůbec“. Čerpá přitom ze starších prací LALLEMAND, L. *Histoire de le...*, s. 353-364. – RATZINGER, G. *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg i B. 1884. Podle MESSINA, R. *Dějiny charitativní...*, s. 93-94, musela mít zástava dvojnásobnou hodnotu a úrok 5 % byl běžný.

⁶⁴ Srov. *Svatý Jakub z Marky*. Dostupné na: <http://www.regalado.estranky.cz/stranka/cyklus-promluv-o-bozim-jmenu-31-a-dal>. Observance byla reformním hnutím hlásajícím návrat k přísnějšímu zachování řehole a způsobu života sv. Františka, s čímž nepochybně souvisel boj proti sociálním důsledkům lichvy. V roce 1517 bulou Lva X. „Ite et vos“ došlo k rozdělení františkánského řádu na konventuály a observanty. Dostupné na: <http://www.ofm.cz/frantiskansky-rad/prvni-rad>.

⁶⁵ Srov. *Řád menších...*, s. 5. – VALENTE, G. *Lichva...*, s. 2.

⁶⁶ *Řád menších...*, s. 5.

a augustiniánského řádu, kteří zastávali názor, že každá půjčka na úrok je lichva a odporuje evangeliu, a pokládali za přijatelné jen bezúročné půjčky. Františkáni zdůvodňovali úrok nevýdělečností zařízení, rizikem plynoucím z půjček i nezbytnými režijními náklady, na něž podle B. Vašků přispívali i věřící almužnami či odkazy v závětech.⁶⁷

Spor se přenesl i na 5. lateránský koncil, který počátkem května 1515 přijal reformní dekret o obecně prospěšných domech pro půjčky. Definitivně jej ukončil tehdejší papež Lev X. (1475-1521), když v bule „*Inter multiplices*“ podpořil existenci *montes pietatis* a povolil pro jejich potřeby dokonce prodej odpustků.⁶⁸ Potřebnost těchto „lidových záložen“ v boji proti lichvě podpořila v dalších desetiletích řada dalších papežů od Pavla III. (1468-1549) po Pia V. (1504-1572) a v průběhu 16. století rozšiřovaly svou působnost a podporovaly údajně i malé podniky, čímž přispěly k rozvoji malého a středního podnikání, typického i pro současnou italskou ekonomiku.⁶⁹ V těchto souvislostech připomeňme ještě, že podobný účel tehdy v Itálii měly obilní fondy či veřejné obilné sýpky (*montes frumentarii*), založené jiným observantním františkánem Andreou z Faenzy. Chránily malé rolníky v době neúrody a před vykupováním obilí pod cenou a nahromaděné zásoby zrní se v případě nutnosti půjčovaly „nebo se jím v období hladu nasýtil lid.“⁷⁰

5.7 Sociální péče v českých zemích ve středověku

Česká společnost se ve středověku dělila na venkovskou a městskou. Venkovské obyvatelstvo tvořilo základ středověké společnosti, představovalo více než 90 % populace českých zemí. Společnost na vesnici zde byla členěna dle majetku hierarchicky, přičemž mimo majitelů půdy zde žila i chudina, která nevlastnila žádnou půdu a živila se jako námezdní pracovní síla u bohatších sedláků.

Také městská společnost byla členěna dle majetku hierarchicky. Nejvýše stáli bohatí měšťané a zámožní obchodníci. Pod nimi řemeslníci, jež se sdružovali do cechů. Pod nimi byli tovaryši a námezdní dělníci. Nejnižší byla chudina a tzv. lidé na okraji.

⁶⁷ Tamtéž. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 70-71.

⁶⁸ V bule „*Inter multiplices*“ se uvádí: „Jest záslužná taková půjčka a chválíme ji a doporučujeme; o lásce k bližnímu a o milosrdenství, jak se projevuje v *Montes pietatis*, se smí kázat a směji se hlásati i odpustky, jež Apoštolská Stolica pro tento účel povolila.“ Citováno podle: VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 71.

⁶⁹ Tamtéž, s. 135. – O významu pro italské hospodářství VALENTE, G. *Lichva...*, s. 3, který zmiňuje i zřizování „papežských bank“.

⁷⁰ Srov. *Řád menších...*, s. 5. – MESSINA, R. *Dějiny charitativní...*, s. 95 (citace).

Péče o chudé a nemocné často splývala. Základním nástrojem péči o tyto skupiny obyvatel byly špitály. Získávaly prostředky na provoz z darů, odkazů, výnosů a mýt. Část pracovníků se zabývala výběrem a správou peněz, další pak přímo poskytováním pomoci chudým. První špitál byl zřízen na Moravě v r. 1055 v Olomouci. Kolem r. 1100 byl Soběslavem I. zřízen první pražský špitál. V r. 1135 byl špitál darován vyšehradské kapitule. Špitály byly zakládány jak církví, tak panovníkem, nebo vrchností a vznikaly i v dalších českých městech. V 11. století vznikl za knížete Břetislava špitál na vyšehradském podhradí. Z daru Vladislava I. pak vznikl špitál v Menším městě pražském v r. 1159. Sv. Anežka založila špitál sv. Františka na Starém Městě pražském, určeném pro poutníky, chudé i nemocné. Řadu špitálů založil řád Křižovníků s červenou hvězdou (viz níže).

Klíčovou roli v poskytování péče o chudé a nemocné, měla církev. Pomoc mohla být buď formou finanční, či naturální dávky, nebo institucionální, přijetím do klášterů, kde je o ně pečováno, později do špitálu. V českých zemích vznikají první benediktinské kláštery již v 10. a 11. století. Založili klášter sv. Jiří, který vznikl v prostorách dnešního Pražského hradu ve 2. polovině 10. století, byl provozován řádem benediktinek. Břevnovský klášter, první mužský klášter, byl založen v r. 993 sv. Vojtěchem. Další kláštery vznikly v 11. století ve Sv. Janu pod Skalou, Rajhradu, Hradisku u Olomouce, Opatovicích a asi v Litomyšli. Ve 12. století vznikly kláštery v Třebíči, Kladrubech, Vilémově, Postoloprtech, Želivě a v Podlažicích. Ve 13. století v Poličce nad Metují a v Broumově.⁷¹

Během 12. století přišli do českých zemí cisterciáci, kteří se roku 1098 odštěpili od benediktinského řádu ve snaze o jeho reformu a ve 12. – 15. stol. patřili k významným a vlivným evropským řádům. Ve 12. století založili kláštery v Plasech, Sedleci, Pomuku a na Strahově. Celkem v Čechách a na Moravě vzniklo 18 cisterciáckých klášterů.⁷² Významnou roli v poskytování špitální péče sehráli křižovníci s červenou hvězdou. Jejich řád vznikl v r. 1237 a jednalo se o český řád, převážně se věnující péči o nemocné, chudé a staré. Počátky řádu sahají ke špitálu na Starém městě pražském, založeném sv. Anežkou Českou. Tento špitál byl později rozšířen na základě řehole sv. Augustina na řád křižovníků s červenou hvězdou. Od r. 1240 se řád rozšířil na Moravu (Hradiště sv. Hypolita nad Znojmem) a r. 1245

⁷¹ BUBEN, M. M. *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích*. 2. díl, sv. II. Praha: Libri, 2007, s. 41-42.

⁷² Tamtéž, s. 177.

do Slezska (Vratislav, Kluczborek). R. 1243 byl řádu svěřen špitál sv. Alžběty ve Stříbře, r. 1253 v Mostě a r. 1271 v Chebu. Nově zřídil špitály i ve Slezsku v Zembici, Svídnici, Lehnici.⁷³

Do městských center vstoupily ve 20. a 30. letech 13. století nové řády – dominikáni a minorité. Jejich kláštery vznikaly většinou při městských hradbách a mniši si kladli za cíl poskytovat mimo péče duchovní i péči tělesnou. Dominikáni přišli ve 20. letech 13. století ke kostelu sv. Klimenta na Novém Městě. Mezi léty 1293 a 1298 zřídili klášter u sv. Anny za malostranskými hradbami u dnešního sv. Jana Na prádle. R. 1316 již u rotundy sv. Vavřince vybudovali klášter s kostelem sv. Anny. Souběžně byly do malostranského konventu znovu usídleny dominikánky z Olomouce a sídlily tu až do husitské doby.⁷⁴

Dalším žebravým řádem v českých zemích byli minorité, kteří se u nás usadili kolem r. 1230. První založené kláštery byly na Starém Městě (cca 1228), v Olomouci (cca 1230), v Brně (1230) a na Novém Městě Pražském (1233). Další kláštery vznikly v Litoměřicích, Kadani, ve Znojmě a v Opavě. V česko-polské provincii řádu bychom v r. 1343 napočítali celkem 43 klášterů. Vzhledem ke své řádové řeholi, se řád ve velké míře věnoval péči o chudé, nemocné a to včetně malomocných. Vytkl si také nový sociální vzor, jímž se měla stát láska k lidem, především pak k chudým.⁷⁵

Pro mnohé z lidí na okraji bylo společné, že větší šance zajistit si živobytí mohli nalézt ve městě, kde se sdružovali mrzáci, chudí a tuláci, avšak společně s nimi i podvodníci, nebo profesionální žebraři, žádající o almužnu. Proti žebřákům předstírajícím slepotu a hluchotu, a tedy ubírající almužnu skutečně potřebným, kázal Jan Rokycana.⁷⁶ Na poskytování almužny dohlížel almužník, což byla funkce, zřizovaná při církevních úřadech, ale i při kostelech, nebo kláštorech. V 14. a 15. století, kdy se zvýšil počet chudých ve městech, se v městských řádech začala objevovat ustanovení, nařizující městům povinnost zřizovat chudobince.

Výrazným zásahem do struktury sociální péče, se stala husitská revoluce. Revoluce vedla k vlně útoků proti klášterům a církevním institucím, mniši byli vražděni a kláštery i kostely vykrádány a vypalovány. Zanikla řada špitálů, jako byly ty v Sušici, Klatovech, Českých Budějovicích a Litoměřicích, spravovaných Řádem křižovníků s červenou hvězdou, těžce postiženy byly i další řády, obzvláště těžce se jednalo o kláštery řádu dominikánů.⁷⁷

⁷³ BUBEN, M. M. *Encyklopedie řádů ...*, 1. díl. Praha: Libri, 2002, s. 137-138.

⁷⁴ BUBEN, M. M. *Encyklopedie řádů ...*, 3. díl, sv. I. Praha: Libri, 2006, s. 54-55.

⁷⁵ Tamtéž, s. 163-164.

⁷⁶ ŠMAHEL, F. „Lidé na okraji“ pozdně středověké společnosti. In: *Člověk českého středověku*. Praha: Argo, 2002, s. 469.

⁷⁷ BUBEN, M. M. *Encyklopedie řádů ...*, 1. díl, s. 140.

Pokračující války však znamenaly, že množství chudých a potřebných neubývalo. Pro ně dál existovaly městské špitály, které v oblastech ovládaných husity byly financovány z předmětů, zabavených v kostelech a kláštorech.

Vzhledem ke škodám na síti církevní péče, které se po skončení husitských válek nepodařilo napravit, vstupovaly do chudinské péče stále více světské osoby a instituce. Od konce 15. století se péče stále více dotýkala měst. Již v r. 1484 byl Menším městem Pražským vystavěn a provozován městský špitál a po něm brzy následovaly další. Ve městech byly v poskytování sociální péče aktivní i řemeslnické cechy. Ty se v českých zemích začaly objevovat až v době vrcholného středověku a mimo ekonomické funkce se zabývaly i péčí o své členy, což zahrnovalo starost o přestárlé a zchudlé mistry, kterým byly vypláceny malé příspěvky. Mimo to cechy pomáhaly mladým adeptům řemesla, tzv. tovaryšům, kteří často vystřídali několik mistrů v různých městech. Cestování jim usnadňovala tovaryšská sdružení u cechů, která svým členům zajišťovala možnosti přespaní, či dokonce i menší finanční, či hmotnou podporu.⁷⁸

SHRNUTÍ KAPITOLY

Středověkou filozofii a křesťanskou sociální nauku obohatily ve 13. století nové myšlenkové podněty, především učení Františka z Assisi vyjádřené ve františkánské řeholi, a filozofické názory představitele vrcholné scholastiky Tomáše Akvinského, podle něhož patří již sociální péče k úkolům panovníka. Otázkou potřebnosti chudých, resp. rozdílem mezi sociální péčí ve speciálních zařízeních a milosrdenstvím v podobě almužny, se zabývají středověké úvahy a spory o dvojí podobě chudoby. Proměny etiky chudoby se promítají i v sociální politice katolické církve.

Základními formami středověké chudinské, resp. dobové sociální péče do 13. – 14. století je tzv. kolektivní almužnictví a špitální péče, zajišťovaná především různými mnišskými a rytířskými řády. Od 13. století se ve městech šíří individuální almužny a dobrovolné sbírky a rostou aktivity různých laických náboženských bratrstev a korporací, provozujících

⁷⁸ HOFFMAN, F.: Řemeslník a kupec. In: *Člověk českého...*, s. 370-372.

charitativní činnost ve vlastní režii. Rostoucí počet žebráků a jejich profesionalizace vede k diferenciaci mezi chudými, zvyšuje se počet trvale podporovaných skupin chudých. Na druhé straně se ve 14. a 15. století v chudinské péči posiluje represivní přístup k chudým ve státním zákonodárství i ve snahách měst o její centralizaci a administrativní podchycení. V 15. století pak zakládají observantští františkáni v severní Itálii první instituce pro boj s lichvou a drahotou.

V českém prostředí se předpokladem pro rozvoj státu i sociální péče stalo přijetí křesťanství. Již v 10. století vznikly v českých zemích první kláštery řádu benediktinů, na poskytnutí péče o chudé, nemocné a nemohoucí v špitálech se významně podílel řád křižovníků s červenou hvězdou. Existující síť sociální péče byla těžce postižena v průběhu husitských válek, po jejichž skončení se na péči o chudé začaly ve větší míře podílet i města, která stejně jako v západní Evropě musela řešit problém s profesionálními žebráky.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak vidí Tomáš Akvinský úlohu panovníka v sociální oblasti?
2. Jak se vyvíjelo ve vrcholném a pozdním středověku tzv. kolektivní almužnictví?
3. Které typy pozdně středověkých špitálů znáte?
4. Jak se lišily cechy a bratrstva?
4. Jaké druhy specializovaných léčebných a sociálních středověkých ústavů znáte?
5. Vysvětlete pojmy: hekdeš, infirmarium, fratres minorites, terciář, bekyně.
6. Charakterizujte podstatu a činnost montes pietatis.
7. Které mnišské řády v Českém království ve středověku poskytovaly špitální péči a kde (uveďte aspoň tři příklady)?
8. Jaký byl dopad husitství na síť církevních špitálů v českých zemích?